

Bijlagen bij essay Leerervaringen Noordelijke Friese Wouden

- 1 Studie Louise Meijering
- 2 Vragenlijst en geïnterviewde personen

Bijlage 1:

Agrarisch natuur- en landschapsbeheer en economische ontwikkelingen in de Noordelijke Friese Wouden

dr. Louise Meijering, Culturele Geografie, Faculteit der Ruimtelijke Wetenschappen, Rijksuniversiteit Groningen

1. Inleiding

Dit document is een verslag van het vooronderzoek voor het essay van Van der Ploeg en Strijker over leerervaringen die te trekken zijn uit het IP. Het onderzoek is uitgevoerd tussen 1 september en 15 oktober 2007. De centrale vraag in dit rapport is: wat was de economische impact van het Innovatief Praktijkproject op de Noordelijke Friese Wouden? Deelvragen zijn 1) wat was de economische impact van het project op de agrarische bedrijven in het gebied? En 2) wat was de economische impact van het project op het gebied als geheel? Vanwege het ontbreken van een nulmeting is het niet mogelijk de economische verandering direct te meten. In plaats daarvan wordt ingegaan op de economische ontwikkeling van de landbouw in het gebied ten opzichte van andere landbouwgebieden op basis van CBS data (CBS, 2007), en zijn sleutelfiguren in het gebied geïnterviewd over de economische ontwikkelingen in de landbouw en het gebied in het algemeen.

Om de eerste deelvraag te kunnen beantwoorden worden eerst de ontwikkelingen in de landbouw in de Noordelijke Friese Wouden vergeleken met vier andere regio's waar geen IP is geweest, en waar geen vereniging zoals de Vereniging Noardlike Fryske Wâlden actief was: Nederland, Friesland, Noordoost Twente (NOT), en Winterswijk (WW). Dit gebeurt op basis van de landbouwtellingen van het CBS (CBS, 2007) en gegevens van het Productschap voor de Zuivel (PZ, 2007). Nederland en Friesland bieden een kader op een hoger schaalniveau. Noordoost Twente en Winterswijk zijn gebieden die in veel gebieden vergelijkbaar zijn met de Noordelijke Friese Wouden. Ze worden gekenmerkt door een kleinschalig landschap, doorsneden met elementen zoals houtwallen en elzensingels. De waarde van dergelijke elementen wordt erkend en ondersteund door de aanwijzing van de drie gebieden tot Nationaal Landschap (NL). De landbouwsector in deze gebieden staat voor de uitdaging om een gezonde economische bedrijfsstructuur te combineren met landschap- en natuurbeheer. In paragraaf 2 worden de drie gebieden geschetst. Vervolgens wordt in paragraaf 3 de ontwikkeling agrarische sector in de Noordelijke Friese Wouden vergeleken met die in de andere gebieden.

Na de algemene schets van de ontwikkelingen in de landbouw worden in paragraaf 4 de methoden van primaire dataverzameling evenals de achtergrond van het IP en Programmabeheer (PB) besproken. Op basis daarvan wordt de eerste deelvraag bediscussieerd in paragraaf 5. Er wordt ingegaan op de economische impact van agrarisch natuurbeheer – als effect van het IP - in de Noordelijke Friese Wouden. Hierbij wordt de positie van de boeren in het gebied, en die van een aantal andere actoren, zoals provincie en gemeenten besproken. Tot slot wordt in paragraaf 6 de tweede deelvraag, over de economische impact van het IP op het gebied als geheel, bediscussieerd. Dit gebeurt op basis van de informatie uit de gehouden interviews. Vanwege de beperkte omvang van het onderzoek en de veelomvattendheid van de vraag kan deze slechts

gedeeltelijk en oppervlakkig beantwoord worden.

2. Gebiedsschets

De Noordelijke Friese Wouden omvatten de gemeenten Achtkarspelen, Dantumadeel, Kollumerland, Smallingerland en Tytsjerksteradiel. Het gebied omvat 50.000 ha en heeft 148.000 inwoners, van wie ruim 44.000 in Drachten wonen en 10.000 in Bergum. Als Drachten en Bergum als stedelijke kernen niet worden meegenomen komt dit neer op een bevolkingsdichtheid van ongeveer 190 per km² (SDU, 2007; Wikipedia, 2007). Kenmerkende landschapselementen zijn de elzensingels, houtwallen, pingo's, dobben en kleine waterlopen. De doorsnijding met deze elementen zorgt voor een kleinschalig landschap (Provincie Fryslân, 2006).

Het Nationaal Landschap Noordoost Twente valt in de gemeenten Tubbergen, Losser, Oldenzaal en Dinkelland. Het gebied is ongeveer 45.000 ha groot, en heeft ca. 100.000 inwoners. Daarvan wonen ruim 31.000 in Oldenzaal (Wikipedia, 2007). De bevolkingsdichtheid van het landelijke gebied (zonder Oldenzaal) is ongeveer 160 inwoners per km² (SDU, 2007). Kenmerkend voor Noordoost Twente is de kleine schaal, de groene omgeving, en het complex van beken, essen, kampen en moderne ontginningen (Provincie Overijssel, 2007).

Rond Winterswijk is ook een Nationaal Landschap aangewezen. Het gebied beslaat ongeveer 35.000 ha en heeft bijna 90.000 inwoners, van wie bijna 24.000 in de stad Winterswijk. De bevolkingsdichtheid van het landelijke gebied is bijna 190 mensen per km² (SDU, 2007; Wikipedia 2007). Het Nationaal Landschap Winterswijk omvat delen van de gemeenten Winterswijk, Aalten, en Oostgelre, en een klein deel van Berkelland. Kernkwaliteiten van het gebied zijn een kleinschalig landschap met bosjes en houtwallen, veel microreliëf, kronkelende beken en open essen (Provincie Gelderland, 2007). De drie gebieden lijken op elkaar: ze zijn aangewezen als Nationaal Landschap, het landschap is kleinschalig, en de bevolkingsdichtheid van het landelijk gebied is ongeveer even groot.

3. Ontwikkelingen in de landbouw

De vergelijking van de gebieden vindt plaats op basis van cijfers van het CBS voor de kroonjaren vanaf 1980 (CBS, 2007). Op deze manier wordt inzicht verkregen in de ontwikkelingen op de lange termijn. Achtereenvolgens wordt ingegaan op het aandeel van de melkveehouderij in de landbouw, de intensiteit van de landbouw, bedrijfsomvang en ontwikkeling in melkquota.

Aandeel van de melkveehouderij

Het aandeel grasland plus het aandeel groenvoedergewassen op de totale oppervlakte cultuurgrond is een indicator voor de omvang van de melkveehouderij in een gebied. Procentueel gezien is het aandeel van de melkveehouderij in oppervlakte in alle regio's vrij constant gebleven tussen 1980 en 2005 (zie tabel 1). Zowel in de Noordelijke Friese Wouden, Noordoost Twente als Winterswijk is het aandeel van de melkveehouderij groot, meest boven de negentig procent. In de Noordelijke Friese Wouden schommelt het rond de 95 procent. In Noordoost Twente is het vanaf 1980 afgenomen van ongeveer 98 procent tot 93,65 procent in 2005. Ook in Winterswijk is er een afname te zien, van ruim 95 tot ruim 83 procent in het jaar 2000. Daarna was er weer een toename, tot bijna 92 procent in 2005. In Friesland is het aandeel van de melkveehouderij redelijk constant, en net onder de 90 procent. Voor Nederland als geheel besloeg de melkveehouderij in 2005

ruim 63 procent van de cultuurgrond (zie tabel 1). In de bestudeerde gebieden is het aandeel van de melkveehouderij veel hoger dan dat voor Nederland als geheel.

Tabel 1: Aandeel van de melkveehouderij in de oppervlakte cultuurgrond (1.000 ha)

Gebied	Jaar	Opp. cultuurgrond	Opp. grasland	% grasland	Opp. groenvoeder gewassen	% groen voeder	Opp. gras+ groen voeder	% van cultuur grond
Nederland	1980	202,02	119,76	59,28	14,14	7,00	133,90	66,28
	1985	201,90	116,43	57,67	17,97	8,90	134,40	66,57
	1990	200,56	109,65	54,67	20,78	10,36	130,42	65,03
	1995	196,47	104,82	53,35	22,51	11,45	127,33	64,81
	2000	195,53	101,19	51,75	21,19	10,84	122,38	62,59
	2005	192,25	98,04	51,00	24,10	12,53	122,13	63,53
Friesland	1980	22,93	20,47	89,27	0,14	0,61	20,61	89,88
	1985	22,98	20,29	88,32	0,30	1,29	20,59	89,60
	1990	22,97	20,07	87,38	0,38	1,67	20,46	89,05
	1995	22,44	19,20	85,57	0,91	4,05	20,11	89,62
	2000	22,84	19,12	83,71	1,23	5,39	20,35	89,10
	2005	23,54	19,16	81,41	1,73	7,37	20,90	88,78
NFW	1980	2,85*	2,66*	93,33	0,01*	0,25	2,67*	93,58
	1985	2,81*	2,60*	92,48	0,03*	0,98	2,62*	93,46
	1990	3,85	3,62	93,83	0,06	1,49	3,67	95,32
	1995	3,75	3,48	92,91	0,15	4,00	3,63	96,91
	2000	3,76	3,43	91,06	0,18	4,91	3,61	95,97
	2005	3,95	3,52	89,14	0,22	5,54	3,74	94,68
Noordoost Twente	1980	2,89	2,35	81,46	0,48	16,47	2,83	97,93
	1985	2,89	2,15	74,19	0,70	24,34	2,85	98,53
	1990	3,02	2,04	67,47	0,90	29,71	2,94	97,17
	1995	3,05	2,07	67,75	0,87	28,55	2,94	96,30
	2000	3,13	2,12	67,58	0,78	24,86	2,90	92,45
	2005	3,07	2,06	67,10	0,81	26,54	2,87	93,65
Winterswijk	1980	2,15	1,65	76,72	0,41	18,87	2,05	95,58
	1985	2,14	1,60	74,74	0,44	20,67	2,04	95,41
	1990	2,18	1,48	67,71	0,50	22,85	1,97	90,56
	1995	2,13	1,44	67,48	0,47	21,97	1,91	89,45
	2000	2,15	1,36	63,03	0,44	20,28	1,79	83,32
	2005	2,17	1,46	67,26	0,54	24,71	2,00	91,97

* Voor de jaren 1980 en 1985 ontbreken binnen de NFW gegevens voor Tytsjerksteradiel.
Bron: CBS (2007)

Als onderscheid wordt gemaakt tussen oppervlakte grasland en groenvoedergewassen, valt op dat de oppervlakte grasland in de Noordelijke Friese Wouden het hoogst is, met cijfers tussen de 93,83 en 89,14 procent. Vanaf 1990 is er een lichte afname, en tussen 1990 en 2005 is de oppervlakte groenvoedergewassen toegenomen van 1,49 tot 5,54 procent. In Noordoost Twente en Winterswijk ligt de oppervlakte groenvoedergewassen aanzienlijk hoger dan in de Noordelijke Friese Wouden, met percentages tussen de 20 en 30 procent van het cultuuroppervlak (zie tabel 1).

Groei in het aandeel groenvoedergewassen is een aanwijzing dat de melkveehouderij intensiever wordt. Als groenvoedergewas wordt met name snijmaïs geteeld. Dit heeft een

hogere voedingswaarde dan gras. Als een boer meer koeien op zijn grond wil houden is het aantrekkelijk om snijmaïs te gaan verbouwen, omdat van 1 hectare snijmaïs meer koeien gevoerd kunnen worden dan van 1 hectare gras. In de Noordelijke Friese Wouden is het landbouwsysteem relatief weinig intensief. Het lijkt erop dat de boeren in het gebied de slag in de verbouw van groenvoedergewassen in ieder geval in eerste instantie hebben gemist. Dit kan te maken hebben met een traditionele manier van melkvee houden, waarbij de agrariërs weinig openstonden voor veranderingen. Daardoor liepen ze mogelijk achter op het gebied van innovaties. Maar ook werden in het begin van de jaren negentig de eerste verenigingen voor agrarisch natuurbeheer in de Noordelijke Friese Wouden opgericht. Dit waren de Vereniging Eastermar's Lânsdouwe (VEL) en de Vereniging Agrarisch Natuur- en Landschapsbeheer in Achtkarspelen (VANLA). Één van hun doelen was om intensivering van de landbouw te beperken. Zij maakten zich sterk voor een extensieve, milieuvriendelijke manier van melkvee houden, waarbij de boeren verantwoordelijk werden voor het onderhoud van de landschapselementen. Intensivering ging lijnrecht in tegen hun ideeën, en heeft misschien daarom minder plaatsgevonden.

Intensiteit van de melkveehouderij

Zoals kon worden verwacht op basis van het lage aandeel groenvoedergewassen in de Noordelijke Friese Wouden, is de veehouderij in de Noordelijke Friese Wouden relatief extensief. Op basis van CBS gegevens (2007) zijn hiervoor twee indicatoren beschikbaar: melk- en kalfkoeien per hectare grasland, en melkkoeien per hectare cultuurgrond. In 2005 was het aantal melk- en kalfkoeien in de Noordelijke Friese Wouden 1,09 per hectare grasland, de laagste dichtheid in de vijf bestudeerde gebieden. In Friesland en Nederland was de dichtheid melk- en kalfkoeien hoger, respectievelijk 1,35 en 1,46 per hectare grasland. Noordoost Twente en Winterswijk liggen beide boven het landelijk gemiddelde, met 1,81 en 1,74 koeien per hectare grasland.

In het algemeen heeft na 1985 een sterke daling plaatsgevonden in het aantal melk- en kalfkoeien dat gehouden wordt per hectare. Dit heeft te maken met de invoering van de melkquotering in 1984 en de mestwetgeving van 1986 en latere jaren. De quotering was erop gericht om de melkproductie te verlagen en vast te leggen. De uitgegeven hoeveelheden quotum konden met minder koeien volgemolken worden. Omdat het quotum in eerste instantie aan de oppervlakte land gebonden was, kozen de boeren ervoor land te behouden, terwijl ze minder koeien molken. Als gevolg hiervan nam de intensiteit gemeten in melk- en kalfkoeien per hectare grasland af. De mestwetgeving beperkte de toegestane hoeveelheid stikstof die in het milieu mocht worden gebracht. Dit vormde een verdere inperking van het aantal koeien dat per hectare kon worden gehouden. Voor Nederland als geheel vond tussen 1985 en 1990 een daling plaats van 2,03 naar 1,71 koeien per hectare grasland. Omdat tegelijkertijd de oppervlakte snijmaïs toenam is deze afname des te opvallend. In de andere gebieden was de afname vergelijkbaar, waarbij aangetekend moet worden dat de intensiteit in Friesland en de Noordelijke Friese Wouden al onder het landelijk gemiddelde lag, en die in Noordoost Twente en Winterswijk erboven.

De ontwikkelingen in intensiteit per hectare cultuurgrond zijn vergelijkbaar met die per hectare grasland. In tabel 2 zijn de bedrijven met melkkoeien ingedeeld naar hoeveelheid melkkoeien per hectare cultuurgrond. In het algemeen is het aantal koeien per hectare cultuurgrond sterk afgenomen na 1985, wat wederom gerelateerd is aan de invoering van

de quotering van melk en de mestwetgeving. In 1980 en 1985 hield 56 procent van het aantal bedrijven in Nederland meer dan twee koeien per hectare cultuurgrond. In 2005 was dit nog slechts 17 procent. Hoewel de afname in alle gebieden heeft plaatsgevonden, was deze het sterkst in Friesland en de Noordelijke Friese Wouden. In de Noordelijke Friese Wouden is het percentage bedrijven met meer dan twee melkkoeien per hectare cultuurgrond afgenomen van 47,24 in 1980 tot 3,54 procent in 2005. In Noordoost Twente liep het percentage in deze periode terug van 57,86 tot 30,14 en in Winterswijk van 60,31 tot 23,67. De melkveehouderij was daar in 1980 al intensiever dan in de rest van Nederland. Hoewel de intensiteit in absolute zin is gedaald, is die relatief gezien alleen maar toegenomen, met name in Noordoost Twente.

Tabel 2: Bedrijven ingedeeld naar aantal melkkoeien per hectare cultuurgrond

Gebied	Jaar	Aantal bedr met melkk	% 0-1 melkk/ha	% 1-2 melkk/ha	% 2-3 melkk/ha	% 3-4 melkk/ha	% 4-5 melkk/ha	% ≥ 5 melkk/ha	Totaal %
Nederland	1980	66556	14,73	33,17	36,24	11,74	2,62	1,50	100
	1985	57594	12,49	31,50	38,93	12,42	2,88	1,78	100
	1990	46799	12,44	51,99	28,90	4,90	1,03	0,73	100
	1995	37358	12,14	55,34	27,04	4,10	0,80	0,58	100
	2000	29337	11,44	65,25	19,65	2,48	0,61	0,56	100
	2005	23457	12,25	70,74	14,42	1,54	0,37	0,68	100
Friesland	1980	7400	8,50	40,07	42,82	7,43	0,69	0,49	100
	1985	6604	7,68	41,28	45,18	4,92	0,50	0,44	100
	1990	5529	9,12	70,83	19,12	0,58	0,22	0,14	100
	1995	4618	9,42	77,65	12,60	0,24	0,04	0,04	100
	2000	3976	8,98	83,93	6,51	0,28	0,10	0,20	100
	2005	3356	10,01	82,27	6,91	0,33	0,12	0,36	100
NFW	1980	1158	9,67	43,09	38,17	8,29	0,35	0,43	100
	1985	995	12,26	41,21	40,70	4,42	0,70	0,70	100
	1990	1067	11,81	70,67	16,49	0,28	0,37	0,37	100
	1995	839	14,90	76,88	7,87	0,24	0,00	0,12	100
	2000	681	13,66	81,64	4,41	0,29	0,00	0,00	100
	2005	536	15,30	81,16	2,61	0,37	0,19	0,37	100
Noordoost	1980	1806	13,51	28,63	37,98	16,11	2,88	0,89	100
Twente	1985	1585	10,03	23,09	43,85	17,98	3,66	1,39	100
	1990	1394	9,61	43,11	38,59	7,39	0,93	0,36	100
	1995	1129	9,12	42,07	39,50	7,35	1,33	0,62	100
	2000	884	6,90	53,39	35,29	3,28	0,90	0,23	100
	2005	690	6,96	62,90	26,09	3,04	0,58	0,43	100
	Winterswijk	1980	1230	15,45	24,23	36,42	15,93	5,28	2,68
1985		1048	10,78	20,23	39,31	20,71	5,92	3,05	100
1990		859	9,90	41,21	37,95	8,85	1,16	0,93	100
1995		709	9,59	41,75	40,76	6,63	0,71	0,56	100
2000		524	6,11	59,54	30,15	3,05	0,95	0,19	100
2005		448	8,26	68,08	21,43	1,79	0,45	0,00	100

Bron: CBS (2007)

In absolute zin is tussen 1980 en 2005 de totale rundveestapel in Nederland gekrompen

van 5.225.857 naar 3.798.804. Dit werd met name veroorzaakt door de afname van het aantal melk- en kalfkoeien van 2.355.986 naar 1.433.202, en van het jongvee voor toekomstige melkproductie van 1.941.709 naar 1.142.016. In de deelgebieden vonden vergelijkbare dalingen plaats. Dit heeft te maken met beperkende wetgeving op het gebied van melk en mest.

Als het aantal melk- en kalfkoeien met de totale rundveestapel wordt vergeleken, blijkt dat het aandeel van melk- en kalfkoeien in de Noordelijke Friese Wouden en Friesland relatief hoog is. In 1980 en 1985 lag dit aandeel ruim boven de negentig procent. Na 1985 is het aandeel hiervan afgenomen, tot 80,50 procent in de Noordelijke Friese Wouden en 87,17 procent in Friesland in 2005. Deze percentages zijn nog steeds hoger dan die in de overige gebieden. Daar heeft ook na 1985 een daling ingezet. In Nederland is het aandeel van melk- en kalfkoeien op de totale rundveestapel na 1985 afgenomen van 80,44 naar 68,12 procent in 2005. In Noordoost Twente waren de cijfers vergelijkbaar met Nederland, terwijl in Winterswijk een relatief kleine daling heeft plaatsgevonden: van 80,08 via iets lagere waarden tussen 1990 en 2000 naar uiteindelijk 76,70 procent in 2005. Tegelijk met de melk- en kalfkoeien is het aandeel van jongvee voor toekomstige melkproductie afgenomen, wat beide kan worden gerelateerd aan de quotering van melk. Omdat de melkquotering grondgebonden was, hebben de boeren hun grond behouden, en zijn ze ander vee gaan houden. In plaats van melkvee is met name het aandeel jongvee voor vleesproductie en vleeskalveren toegenomen.

Bedrijfsomvang: vergroting

Het aantal bedrijven met melk- en kalfkoeien is tussen 1980 en 2005 sterk teruggelopen. Dit heeft te maken met schaalvergrotingsprocessen. Kleine boerderijen bleken niet meer levensvatbaar, en zijn opgegaan in grotere bedrijven. In Nederland als geheel is het aantal bedrijven in de betreffende periode met melk- en kalfkoeien met een factor 2,85 gedaald van 67.167 naar 23.527. In Friesland en de Noordelijke Friese Wouden was de afname wat minder sterk. Het aantal bedrijven in de Noordelijke Friese Wouden liep bijvoorbeeld terug van 1165 naar 540 – een factor 2,16. In Noordoost Twente en Winterswijk was de terugloop groter, met een factor van rond de 2,7. Vergroting is een algemene trend, die in alle landbouwgebieden waar te nemen valt. De neergang in het aantal bedrijven is in de drie Nationale Landschappen kleiner dan in Nederland als geheel. Als gevolg van de kleinschaligheid van het landschap in de drie gebieden, dat wil zeggen de kleine percelen en de aanwezigheid van ‘storende’ elementen zoals houtwallen, is schaalvergroting moeilijk te realiseren. Wel biedt een dergelijk landschap mogelijkheden voor neveninkomsten uit verbredingsactiviteiten.

Als de omvang van de bedrijven in aantal melk- en kalfkoeien bestudeerd wordt, wordt de trend van vergroting bevestigd (zie tabel 3). Een steeds groter aandeel van de bedrijven valt in de categorie van 70 of meer koeien. In de Noordelijke Friese Wouden had in 2000 slechts 19 procent van de bedrijven minder dan 30 koeien. Veruit de meeste bedrijven zitten in de laatste twee categorieën, en hebben meer dan 30 koeien. In Noordoost Twente en Winterswijk vallen de meeste bedrijven juist in de eerste twee categorieën. Respectievelijk 86 en 85 procent van de bedrijven heeft minder dan 70 koeien. Als alleen gekeken wordt naar melk- en kalfkoeien zijn de bedrijven in de Noordelijke Friese Wouden groter dan die in Noordoost Twente en Winterswijk.

Tabel 3: Bedrijven naar aantal melk- en kalfkoeien

Gebied	Jaar	Bedrijven met melk- en kalkoeien	1-30	30-70	≥ 70	Totaal
		Aantal bedrijven	%	%	%	%
Nederland	1980	67167	49	40	11	100
	1985	57995	41	44	15	100
	1990	46977	39	49	12	100
	1995	37465	30	53	17	100
	2000	29467	23	55	22	100
	2005	23527				
Friesland	1980	7426	28	45	27	100
	1985	6643	23	46	31	100
	1990	5540	21	53	26	100
	1995	4632	16	53	32	100
	2000	3998	12	51	38	100
	2005	3373				
NFW	1980	1165	44	37	19	100
	1985	1003	38	39	23	100
	1990	1072	31	48	21	100
	1995	842	24	49	26	100
	2000	688	19	49	32	100
	2005	540				
Noordoost Twente	1980	1812	57	37	5	100
	1985	1586	48	45	7	100
	1990	1394	48	47	5	100
	1995	1130	38	53	9	100
	2000	885	30	56	14	100
	2005	692				
Winterswijk	1980	1233	55	38	8	100
	1985	1051	44	45	11	100
	1990	861	45	48	7	100
	1995	710	35	54	11	100
	2000	525	25	60	15	100
	2005	448				

Bron: CBS (2007)

Het feit dat bedrijven in Noordoost Twente en Winterswijk gemiddeld minder melk- en kalkoeien houden kan verklaard worden doordat de melkveehouderij wordt gecombineerd met een andere tak van landbouw. In beide gebieden is wat meer open tuinbouw, maar gaat het met name om varkenshouderij. Er worden in Noordoost Twente en Winterswijk ruim vijftien keer zoveel varkens gehouden als in de Noordelijke Friese Wouden, ongeveer 300.000 tegenover 18.000 (CBS, 2007).

Bij de bedrijfsgrootte naar aantal hectares grasland wordt door het CBS onderscheid gemaakt tussen een oppervlakte tussen 0,01 en 10 hectare, en een oppervlak groter of gelijk aan tien hectare. In Friesland en de Noordelijke Friese Wouden was tussen 1980 en 2005 in elk jaar de meerderheid van de bedrijven groter dan tien hectare, respectievelijk rond de 73 en 64 procent. In Noordoost Twente en Winterswijk zijn, net als in Nederland, de meeste bedrijven kleiner dan 10 hectare. Het verschil tussen de drie Nationale Landschappen is aanzienlijk. In 2005 was in de Noordelijke Friese Wouden 64 procent

van de bedrijven groter dan 10 hectare. In Noordoost Twente en Winterswijk was dit 44 en 46 procent (CBS, 2007). Hoewel deze cijfers niets zeggen over de gemiddelde bedrijfsomvang, is het waarschijnlijk dat de bedrijven in de Noordelijke Friese Wouden in oppervlakte gemiddeld groter zijn dan de bedrijven in Noordoost Twente en Winterswijk.

Melkquotum

Het aantal kilogram melkquotum dat een bedrijf ter beschikking heeft geeft richting aan de melkproductie, en aan de intensiteit van de bedrijfsvoering. Het gebruiksquotum geeft het quotum in eigendom (referentiequotum) plus of min het tijdelijk ge- of verhuurde quotum (PZ, 2007). In tabel 4 is het gebruiksquotum in kilogram, het aantal quotumhouders, en het aantal kilo's quotum per gebruiker tussen 1995 en 2005 opgenomen voor de Noordelijke Friese Wouden en Nederland. Vanwege de kosten die verbonden zijn aan het gebruiken van gegevens over melkquotum op gemeenteniveau zijn hier Noordoost Twente en Winterswijk buiten beschouwing gelaten. In de Noordelijke Friese Wouden hadden bedrijven gemiddeld meer gebruiksquotum per quotumhouder dan in Nederland als geheel (in 2005/06 was dit 546.190 kg. tegenover 496.415 kg.). Het aantal kilogram quotum per gebruiker is in de Noordelijke Friese Wouden tussen 1995 en 2005 toegenomen van 349.005 kg. naar 546.190 kg. In Nederland nam dit toe van 311.472 tot 496.415. Dit komt in beide gevallen neer op een stijging van tussen 55 en 60 procent (zie tabel 4).

Tabel 4: Gebruiksquotum in de Noordelijke Friese Wouden en Nederland

	Achtkar spelen	Dantumadeel	Kollumerland	Smallingerland	Tytsjerksteradiel	NFW	Nederland
1995/96							
1000 kg. quotum	43.030	46.512	47.087	62.990	85.170	284.788	11.057.242
Q-houders	147	122	133	188	226	816	35.500
1000 kg. Q/houder	293	381	354	335	377	349	311
2000/01							
1000 kg. quotum	42.872	48.878	45.866	66.762	87.958	292.363	11.066.208
Q-houders	105	106	99	159	199	658	27.900
1000 kg. Q/houder	408	461	463	420	442	438	397
2005/06							
1000 kg. quotum	43.661	45.579	46.155	63.267	83.718	282.380	11.056.158
Q-houders	85	80	81	120	151	517	22.272
1000 kg. Q/houder	514	570	570	527	554	546	496
Veranderingen 1995-2005 in %							
1000 kg. quotum	1.47	-2.00	-1.98	0.44	-1.70	-0.85	-0.01
Q-houders	-42.18	-34.43	-39.10	-36.17	-33.19	-36.64	-37.26
1000 kg. Q/houder	75.48	49.44	60.95	57.36	47.12	56.50	59.38

Bron: PZ (2007)

Terwijl het gebruiksquotum per houder in de Noordelijke Friese Wouden hoog is, is het aantal kilo's quotum per hectare grasland plus groenvoedergewassen lager dan gemiddeld voor Nederland. Na 2001 is het quotum per ha in de Noordelijke Friese Wouden zelfs gedaald (zie tabel 5). In 2005/06 zat er in de Noordelijke Friese Wouden gemiddeld 7.553 kg quotum op een hectare, en in Nederland 9.053 kg. Dit past in het eerder geschetste beeld van bedrijven met veel hectares land en relatief weinig koeien per hectare. Bedrijven in de Noordelijke Friese Wouden hebben, in het bijzonder na 2001, relatief weinig geïnvesteerd in de aanschaf van duur melkquotum. Dit kan te maken hebben met het gebrek aan schaalvoordelen, maar ook met een tekort aan investeringsmiddelen. De lage intensiteit van de melkveehouderij zou dan deels een gevolg kunnen zijn van het verlies aan quotum, in plaats van een oorzaak.

Tabel 5: Gebruiksquotum per oppervlakte grasland en groenvoedergewassen

	1995/1996		2000/2001		2005/2006		Verandering 1995-2005	
	Oppervlakte (ha)	Quotum per ha	Oppervlakte (ha)	Quotum per ha	Oppervlakte (ha)	Quotum per ha	Q/ ha	%
NFW	36.312	7.843	36.102	8.098	37.386	7.553	-290	-3,69
Nederland	1.273.288	8.684	1.223.824	9.042	1.221.325	9.053	369	4,24

Bron: PZ (2007)

Samenvatting

Ten opzichte van Noordoost Twente en Winterswijk (en ook Nederland en Friesland), hebben de Noordelijke Friese Wouden een grote oppervlakte grasland ten opzichte van de totale oppervlakte cultuurgrond. Het aandeel groenvoedergewassen is laag, rond de 5 procent, terwijl dit in de vergelijkingsgebieden Noordoost Twente en Winterswijk rond 25 procent ligt. De Noordelijke Friese Wouden worden in grote mate gekenmerkt door grasland – vaak omgeven door houtwallen of elzensingels - en melkveehouderij. De intensiteit van de melkveehouderij is in de Noordelijke Friese Wouden lager dan het Nederlands gemiddelde, terwijl die in Noordoost Twente en Winterswijk boven ligt. Dit geldt zowel voor het aantal melk- en kalfkoeien per ha grasland als het aantal melkkoeien per ha cultuurgrond.

Als de bedrijfsgrootte bestudeerd wordt blijkt dat zowel in aantal koeien als oppervlakte grasland de Noordelijke Friese Wouden boven het gemiddelde voor Nederland scoren. Noordoost Twente en Winterswijk zitten onder het gemiddelde. In de Noordelijke Friese Wouden is relatief veel quotum per gebruiker, maar weinig quotum per hectare melkveehouderij (grasland plus groenvoedergewassen). Kortom: in de Noordelijke Friese Wouden wordt relatief extensieve veeteelt bedreven op grote bedrijven, die melkquotum verliezen. In de volgende paragraaf wordt ingegaan op de methoden van dataverzameling met betrekking tot de economische effecten van agrarisch natuurbeheer in de Noordelijke Friese Wouden, en op de achtergrond van de projecten die in het gebied hebben gelopen, en op de rol van de Vereniging Noordlike Fryske Wâlden.

4. Methoden en achtergrond

Methoden

Om inzicht te verkrijgen in de lokale en regionale economische effecten van agrarisch

natuur- en landschapsbeheer in de Noordelijke Friese Wouden is een aantal interviews gehouden met betrokkenen in het gebied in de periode van 11 september tot en met 3 oktober 2007. Er zijn acht gesprekken gevoerd met boeren die een actieve rol hadden in de lokale verenigingen voor agrarisch natuur- en landschapsbeheer¹ en/of de Vereniging Noardlike Fryske Wâlden (NFW). Tevens zijn drie leden van de lokale verenigingen zonder bestuurlijke betrokkenheid telefonisch geïnterviewd. Ook is gesproken met vertegenwoordigers van vijf organisaties die de intentieverklaring voor ontwikkeling van de Noordelijke Friese Wouden hebben ondertekend, en die het werkprogramma van de Noordelijke Friese Wouden ondersteunen (zie TransForum, 2007): de provincie Fryslân, de gemeenten Dantumadeel, Kollumerland, en Tytsjerksteradiel, en LTO-Noord Projecten (zie Bijlage I: Lijst met geïnterviewden en Bijlage II: Interview thema's).

De Vereniging Noardlike Fryske Wâlden is een belangrijke actor in het gebied, omdat de zes lokale verenigingen in de overkoepelende vereniging samenwerken. Het draagvlak van de vereniging is groot. Er zijn ongeveer 1.000 boerenbedrijven in de Noordelijke Friese Wouden. Tachtig procent hiervan is via de lokale vereniging lid van de vereniging NFW (Sonneveld, van Drooge & van der Ploeg, 2005). De vereniging speelt een rol in de coördinatie van, en in de ontwikkeling van gebiedsspecifieke pakketten voor, agrarisch natuur- en landschapsbeheer. In het IP wordt de Vereniging Noardlike Fryske Wâlden gezien als organisatie om zelfsturing in het gebied te realiseren, omdat in de vereniging lokale verenigingen voor agrarisch natuurbeheer en andere organisaties worden verenigd.

Innovatief Praktijkproject en Programma Beheer

Het IP als instrument voor de ontwikkeling van zelfsturing, bestuurlijke samenwerking en wetenschappelijk onderzoek (TAG, 2007) is bij vrijwel alle geïnterviewden onbekend. Veel respondenten gaven aan dat er veel verschillende projecten lopen in het gebied, waardoor het moeilijk is deze inhoudelijk te onderscheiden. Het mogelijk maken van zelfsturing op bestuurlijk niveau werd door een deel van de respondenten genoemd als invulling van het IP. Ze gaven aan dat dit proces nog bezig is, en dat de (economische) resultaten ervan nog niet duidelijk zijn. Omdat de doelstellingen van het IP zoals zelfsturing geen directe relatie met economische ontwikkeling hebben was het in het kader van het onderzoek niet mogelijk om de economische impact van het IP te meten. Omdat de concrete uitvoering op het gebied van zelfsturing en onderzoek heeft plaatsgevonden op het gebied van agrarisch natuur- en landschapsbeheer in Programmabeheer, is ervoor gekozen om in te gaan op de economische aspecten daarvan.

In 2000 is Programmabeheer (PB) ingevoerd als instrument voor agrarisch natuur- en landschapsbeheer. Onder PB valt een aantal beheerspakketten waarvoor boeren een vergoeding kunnen krijgen. In de Noordelijke Friese Wouden zijn dit de pakketten elzensingels, dijkswallen, weidevogels, ganzen, bonte weiderand, en de regeling natuurlijke handicaps. Boeren en particulieren met land in de Noordelijke Friese Wouden beheren specifieke natuuraspecten, en houden ze in stand, in het kader van de

1 Het gaat hierbij om de verenigingen voor agrarisch natuurbeheer in de vijf betrokken gemeenten: de Vereniging voor Agrarisch Natuur- en Landschapsbeheer in Achtkarspelen (VANLA), Vereniging Agrarisch Landschapsbeheer Dantumadeel (VALD), It Kollumer Grien in Kollumerland, Vereniging Agrarisch Natuur- en Landschapsbeheer Smelne's Singellân in Smallerland, en Vereniging Eastermar's Lânsdouwe (VEL) en Beheerscoöperatie Wâld en Finnen in Tytsjerksteradiel (NFW, 2007a).

Subsidieregeling (Agrarisch) Natuurbeheer. In PB werd in eerste instantie een subsidie toegekend voor behaalde resultaten, waarbij de maatregelen waarmee deze resultaten onderschikt waren. Vervolgens is de aanpak in PB veranderd in sturen op doelen en afrekenen op maatregelen. Als de gewenste maatregelen zijn uitgevoerd, wordt 85% van de vergoeding uitgekeerd, ook als de vooraf gestelde doelen niet zijn behaald. Dit kan namelijk ook het gevolg zijn van ongunstige natuurlijke omstandigheden of andere externe factoren (RLG, 2003).

De Vereniging NFW

De vereniging Noardlike Fryske Wâlden is opgericht in 2000. Directe aanleiding was dat er een rechtspersoon nodig was om de fl. 24 miljoen (4 miljoen gulden per jaar) voor Programmabeheer die via LTO-Noord was binnengehaald te beheren. Daarnaast werd aangegeven dat het aantrekkelijk was voor de zes lokale verenigingen om zich te verenigen. Samen staan ze sterker. De NFW is meer dan de lokale verenigingen een serieuze gesprekspartner voor overheden zoals de provincie Fryslân, en de ministeries van LNV en VROM. De leden blijven lid van hun lokale vereniging, omdat die dicht bij hen staat dan de NFW. In eerste instantie hadden met name VEL en VANLA, de eerst opgerichte verenigingen en voorlopers moeite met de samenwerking, omdat ze het gevoel hadden hun sterke positie en landelijke bekendheid kwijt te raken. Door bestuursleden van de meeste verenigingen werd aangegeven dat VEL en VANLA nog steeds voorlopers en initiatiefnemers zijn, en dat de andere verenigingen meer volgend zijn ingesteld. VEL en VANLA zijn bijvoorbeeld bezig met het alternatieve spoor, ofwel de kringloopgedachte. Daarbij ligt de nadruk op bedrijfsvoering met een gesloten kringloop, waarbij alle vrijkomende stoffen weer op het land gebruikt worden (zie Groot *et al.*, 2007; Sonneveld *et al.*, 2005). Kunstmest strooien of mest afvoeren passen bijvoorbeeld niet in dit systeem. Heel algemeen gesteld zien VEL en VANLA de toekomst richting duurzame landbouw gaan, terwijl in de andere verenigingen meer in termen van schaalvergroting wordt gedacht.

De taken van de vereniging NFW lagen in eerste instantie vooral op het gebied van landschaps- en natuurbeheer. Later kwamen daar weidevogelbeheer en het mineralenprogramma bij. De doelstellingen van de vereniging zijn nu breder geformuleerd: 1) versterking van de regionale economie 2) bescherming en ontwikkeling van het cultuurhistorische landschap en daarin besloten natuurwaarden 3) verbetering van de milieukwaliteit, en 4) de ontwikkeling van een robuuste landbouw die zoveel mogelijk vervlochten is met de regionale economie en die herkenbare bijdragen levert aan landschap, natuur en milieu (NFW, 2007a). Een opvallend doel van de vereniging is om als boeren in de Noordelijke Friese Wouden te gaan functioneren als één bedrijf voor de toekenning van subsidie uit Brussel. Op die manier zou de aanvraag en uitkering van vergoedingen in vergaande mate gestroomlijnd kunnen worden.

In het algemeen wordt de vereniging gezien als een innovatieve, proactieve groep, met veel draagvlak onder de boeren en bewoners van de Noordelijke Friese Wouden. Echter, volgens sommigen is het imago van de vereniging nog te zeer dat van een boerenbelangenvereniging. Door een betere communicatie zou het imago veranderd kunnen worden. Na bespreking van de rol van de vereniging NFW, IP en PB in agrarisch natuurbeheer wordt in de volgende paragraaf ingegaan op de economische effecten van agrarisch natuur- en landschapsbeheer, door te kijken naar de ervaringen van boeren, en

de rol van andere actoren in het gebied.

5. Economische effecten van agrarisch natuur- en landschapsbeheer

Boeren en agrarisch natuur- en landschapsbeheer

Zoals is gebleken uit paragraaf 2 worden in de Noordelijke Friese Wouden veel koeien gehouden op extensieve manier. De meeste boeren zijn melkveehouders. Volgens de geïnterviewden hebben de meeste bedrijven 50-100 koeien, en een oppervlakte van 40-70 ha. De meeste bedrijven zijn gezinsbedrijven, die van vader op zoon worden overgenomen. Als het bedrijf niet genoeg opbrengt om van te kunnen leven werken de boeren vaak in loondienst buiten de boerderij. Verbreding komt weinig voor, en op kleine schaal. De respondenten benadrukten dat verbreding voort moet komen uit interesse, en niet uit financiële noodzaak. Velen gaven aan dat je als ondernemer en als mens geschikt moet zijn voor bijvoorbeeld het runnen van een minicamping.

Agrarisch natuurbeheer past bij de extensieve melkveehouderij in de Noordelijke Friese Wouden. Het motto van de boeren is “groot zijn in een kleinschalig landschap”. In het algemeen waardeerden de geïnterviewden het landschap, ook al belemmert het hen in hun bedrijfsvoering. De meesten relateerden hun betrokkenheid aan hun herkomst uit de streek. Ze zijn opgegroeid in het landschap, en vinden het mooi. Ze voelden zich verantwoordelijk voor het onderhoud van het landschap en de natuur.

Hoewel de ondervraagden het bestaan van vergoedingen voor landschapsonderhoud via PB waardeerden, plaatsten ze er ook een aantal kanttekeningen bij. In de eerste plaats zijn de vergoedingen een mooie extra voor de bedrijven, maar geen dragende component. De kracht van de melkveebedrijven wordt bepaald door liters melk en hectares land. Agrarisch natuur- en landschapsbeheer neemt deze plaats niet in, vanwege de beperkte financiële vergoeding. Verder geven de respondenten aan dat ze primair (melk)veehouder willen zijn, en geen natuurbeheerder. De respondenten gaven in het algemeen aan dat ze geen extra investeringen hebben gedaan vanwege de vergoeding van PB. Ook heeft het voorbestaan van hun bedrijven er niet van afgehangen.

Ten tweede zijn de vergoedingen, met name voor elzensingelbeheer en dijkswallen, te laag in verhouding tot het uren werk dat erin gestoken moet worden. Ze zijn niet toereikend om ze eventueel door derden uit te laten voeren. Dit betekent dat de werklust voor het onderhoud bovenop het reguliere werk op het bedrijf komt. De respondenten vonden de tijd en middelen voor het onderhoud, door zelf meer te werken, kennissen hun haardhout uit een singel laten halen, of door werknemers via de ‘sociale werkplaats’ in te schakelen. Volgens de respondenten zouden de vergoedingen marktconform moeten zijn, zodat de beheersmaatregelen door het loonbedrijf uitgevoerd zouden kunnen worden. De boeren voorzien in een maatschappelijke vraag, en moeten daarvoor betaald worden (zie ook Noorduyn, 2005). Uit onderzoek van Goossen & de Boer (2006) en Stobbelaar & Kuijper (2007) blijkt dat onder de bewoners van Nationale Landschappen in heel Nederland en die van de Noordelijke Friese Wouden waardering bestaat voor de rol van boeren in landschapsonderhoud. Tevens blijkt dat de ondervraagden vinden dat de boeren voor hun behorende taken beloond moeten worden.

In de derde plaats uiten veel respondenten hun ontevredenheid over de controles op de uitvoering van de beheersmaatregelen van PB. Het is niet altijd duidelijk aan welke eisen ze precies moesten voldoen. Volgens de respondenten gebruiken controleurs van de AID (Algemene Inspectie Dienst) en DLG (Dienst Landelijk Gebied) verschillende

meetinstrumenten en komen ze soms tot verschillende conclusies. Sommige controleurs kwamen uit de praktijk, en waren in het algemeen realistisch in het beoordelen van de door de boeren uitgevoerde maatregelen. Ze hielden rekening met lokale omstandigheden. Andere controleurs hadden de regels uit een boekje geleerd, en pasten die strikt toe. Dit wordt als oneerlijk ervaren, omdat volgens de agrariërs de lokale situatie in acht genomen moet worden. De boeren vinden dat sommigen van hen alleen als gevolg van de ondoorzichtigheid van het huidige controlesysteem hun vergoeding mislopen. Bovendien worden ze als ze niet aan de controle-eisen voldoen uiteindelijk gekort op hun toeslagrechten voor melk. Daardoor wordt het economisch minder aantrekkelijk om deel te nemen aan PB. Boeren willen het risico dat ze gekort worden vermijden. Uit de interviews blijkt dat het beter zou zijn om de controles uit te laten voeren door één instelling, en door mensen met praktijkervaring en kennis van het gebied.

Ten vierde laten de directe contacten van de vereniging NFW met boeren volgens sommige respondenten te wensen over. Toen de vereniging net was opgericht werden keukentafelbijeenkomsten georganiseerd met kleine groepjes boeren. Tijdens die bijeenkomsten werd besproken wat er leefde en speelde onder de boeren. De vereniging investeerde in de opvattingen van de boeren, omdat ze een spreekbuis wilde zijn. Nu alles meer vastligt, en beter georganiseerd is, worden dergelijke bijeenkomsten minder vaak gehouden. Binnen de vereniging bestaat de wens om weer meer 'de boer op' te gaan, en keukentafelbijeenkomsten te organiseren.

Hoewel de directe communicatie verbeterd kan worden, is de vereniging op verschillende manieren bezig knelpunten zoals ervaren door de agrariërs in het gebied op te lossen. Vanwege de ontevredenheid van de boeren met de vergoedingen, die voortkomt uit de algemene aard van de beheerspakketten uit PB, en de grote werkbelasting voor het onderhoud van elzensingels en dijkswallen, heeft de vereniging het *Woudenpakket* ontwikkeld (NFW, 2007b). Dit is een beheerspakket speciaal ontworpen door en voor de Noordelijke Friese Wouden, waarbij rekening gehouden wordt met gebiedsspecifieke omstandigheden. Het werk dat vastzit aan het onderhoud van elzensingels en dijkswallen is inzichtelijk gemaakt, en de vergoeding is daarop aangepast, zodat de boeren voor hun werk betaald zullen worden. Het is nog niet zeker of het *Woudenpakket* ingevoerd zal worden, omdat het nog niet is goedgekeurd door de verantwoordelijke instanties, zoals provincie en Rijk. Naast het *Woudenpakket* wil de vereniging meer gebiedsspecifieke pakketten ontwikkelen, waaronder struweelhaag, knip- en scheerheg, drinkpoel en dobben, (klein) bosje, landschapsboom en bomenrij (NFW, 2007b).

Naar aanleiding van de problemen die de agrariërs in de Noordelijke Friese Wouden ervaren met de controles door verschillende instanties, is de vereniging bezig met de ontwikkeling van een gebiedseigen controlesysteem. Momenteel heeft de vereniging een schouwcommissie, die een adviserende rol heeft. In samenwerking met LASER, DLG, AID, Wetterskip Fryslân, Provincie Fryslân en gemeenten zouden de regels voor controle en handhaving gelijkgetrokken moeten worden. Uiteindelijk zou het Rijk dan slechts toezicht hoeven houden op het controlesysteem van de vereniging NFW (TransForum, 2007).

Andere actoren in agrarisch natuurbeheer in de NFW

De vereniging Noordelijke Friese Wouden heeft in 2005 een intentieverklaring opgesteld,

die is ondertekend door een groot aantal organisaties: de ministeries van LNV en VROM, de provincie Fryslân, de gemeenten Achtkarspelen, Dantumadeel, Kollumerland, Smallingerland en Tytsjerksteradiel, LTO-Noord, Waterschap Friesland, de WUR, de Friese milieu Federatie, de Kamer van Koophandel, It Fryske Gea, Staatsbosbeheer, en Landschapsbeheer Friesland (TransForum 2007). Met hun ondertekening gaven die organisaties aan positief te staan tegenover de doelen van de vereniging, en verklaarden zij zich bereid mee te werken aan de realisatie van het werkprogramma dat aan de intentieverklaring verbonden is.

Het Rijk is vertegenwoordigd in de Noordelijke Friese Wouden met ambtenaren van LNV en VROM. Zij fungeren als contactpersonen voor de vereniging. De nationale overheid stelt de kaders van wet- en regelgeving waarbinnen de boeren in de Noordelijke Friese Wouden moeten passen. De provincie heeft de rol van stimulator en financier. Ze heeft een budget van €125.000 per jaar beschikbaar gesteld voor de uitvoering van het werkprogramma voor een periode van vier jaar (2005 t/m 2008). De vereniging moet de daarbij gemaakte prestatieafspraken nakomen.

De vijf betrokken gemeenten bieden randvoorwaarden aan de boeren. Ze proberen de boeren niet in de weg te zitten, bijvoorbeeld in de bestemmingsplannen voor het buitengebied. Ook kunnen gemeenten regels op het gebied van handhaving en toezicht versoepelen, bijvoorbeeld met betrekking tot kapvergunningen en het verbranden van takken. Omdat de algemene regelgeving nationaal of Europees bepaald wordt, kunnen de gemeenten geen richting geven aan ontwikkelingen in de landbouw. Vanuit de vereniging is het verzoek tot uniformering van de gemeentelijke beleidsplannen buitengebied gekomen. Dit is één van de dertig punten uit het werkprogramma. Drie van de vijf gemeenten (Achtkarspelen, Dantumadeel en Kollumerland) zijn hier mee bezig. Planologisch gezien is dit echter ingewikkeld. Het is de rol van onder andere de gemeenten om in de gaten te houden dat de vereniging niet alle boeren uit het gebied vertegenwoordigd, maar slechts een groot gedeelte. Een andere actor die de grote massa boeren in het gebied vertegenwoordigd is LTO-Noord. In eerste instantie stond LTO-Noord wantrouwend tegenover de vereniging, omdat die naar hun mening alleen de vernieuwende boeren vertegenwoordigde. Sinds de opstelling en ondertekening van de intentieverklaring zijn zij echter 'om', en doen en denken ze mee.

Een laatste belangrijke actor in de Noordelijke Friese Wouden is Staatsbosbeheer (SBB). SBB bezit een deel van de grond in de Noordelijke Friese Wouden. Delen daarvan heeft SBB laten verruigen. Als een gevolg daarvan verarmen de gebieden, en worden daarmee ongeschikt als foerageergebied voor weidevogels. SBB verpacht een gedeelte van haar land aan lokale verenigingen voor agrarisch natuurbeheer. Die lokale verenigingen verpachten de grond vervolgens door aan hun leden. SBB wil deze gronden geschikt laten maken of houden voor weidevogels. SBB wil daarbij veel zeggenschap houden over de grond, en op korte termijn bepalen wanneer en op welke percelen wel of niet gemaaid en/of bemest mag worden. Dit omdat pas kort van tevoren duidelijk is waar de meeste weidevogels zich bevinden. Door deze vergaande eisen neemt de animo onder de boeren om deze grond te pachten echter af. Voor de boeren is het niet aantrekkelijk om grond te pachten waar ze uiteindelijk als gevolg van een uitgestelde maaidatum niet of nauwelijks kunnen maaien en/of mesten. Omdat de lokale verenigingen handelen in het belang van de boeren overwegen ze om de grond terug te geven aan SBB, en daarmee de

verantwoordelijkheid erover. Daarmee ontstaat volgens de respondenten het risico dat ook die gronden verruigen.

6. Maatschappelijke ontwikkelingen in de Noordelijke Friese Wouden

De respondenten is gevraagd naar hun ideeën over de ontwikkeling van de Noordelijke Friese Wouden als woon- werk- en recreatiegebied in de afgelopen tien jaar en in de toekomst. Op basis daarvan worden in deze paragraaf bepaalde ontwikkelingen beschreven. De Noordelijke Friese Wouden worden ervaren als een aantrekkelijke woonomgeving. De ligging in de driehoek Groningen-Leeuwarden-Drachten maakt forensisme naar die drie steden mogelijk. Inwoners kunnen wonen in een landelijke omgeving, en werken in stad. De dorpen in het gebied mogen op kleine schaal uitbreiden, waarbij de nadruk ligt op woonkwaliteit (Provincie Fryslân, 2006). De woonlocaties kunnen worden gekarakteriseerd als wonen in het groen (zie bijvoorbeeld NOFA, 2007). Sommige respondenten gaven aan dat de boeren in feite de aantrekkelijke woonomgeving in stand houden. Dit betreft dan met name het buitengebied, waar relatief weinig mensen wonen. Het landelijk gebied wordt wel positief gewaardeerd door zowel bewoners van de Noordelijke Friese Wouden als geheel, als recreanten van buiten. Naast deze waardering zouden sommige boeren graag een vergoeding zien voor de waarde die zij inbrengen in het landschap door hun werk.

Als economische ontwikkeling werd de exploitatie van bijproducten van agrarisch natuurbeheer, zoals gras en takken, genoemd. De Themagroep Regionale Economie van de vereniging NFW is hiermee bezig. De mogelijkheid voor verwarming van huizen door middel van houtvergassers waarin snoeiafval verstoekt wordt, wordt bijvoorbeeld verkend. Binnen deze themagroep wordt ook gekeken naar de mogelijkheden om de Noordelijke Friese Wouden als gebied beter te vermarkten door 'branding'. Hierbij zal gebruik worden gemaakt van de status als Nationaal Landschap. Er wordt nagedacht over het creëren van een gebiedsmerk voor het Nationaal Landschap Noordelijke Friese Wouden. In aansluiting daarop zouden regionale producten, zoals *Waldfleis*, beter vermarkt kunnen worden (TransForum, 2007). Door promotie van het gebied zou het aantrekkelijker kunnen worden voor recreatie. De huidige recreatie is kleinschalig, gericht op dagjesmensen en met name senioren, en bestaat uit activiteiten zoals fietsen, wandelen en varen. Met name de gebieden rond Eernewoude en Oostermeer zijn aantrekkelijk voor toeristen. Volgens de respondenten liggen de mogelijkheden vooral in het uitbouwen van bestaande recreatievormen die gericht zijn op het ervaren van het landschap. De doelgroep zou verbreed kunnen worden van dagjesmensen naar verblijfsrecreanten, en van senioren naar gezinnen met kinderen. Er is de laatste jaren een aantal minicampings opgericht, zowel door boeren als door particulieren. Het succes ervan blijkt uit de uitbreiding van 15 naar 25 toegestane staanplaatsen, zoals door de betrokken gemeenten in het recreatiebeleid is vastgelegd (zie bijvoorbeeld Gemeente Tytsjerksteradiel, te verschijnen). Mogelijk wordt een bungalowpark aangelegd bij Damwoude. De aanleg van attractieparken om gezinnen met kinderen aan te trekken wordt door de meeste respondenten als onhaalbaar gezien.

De Noordelijke Friese Wouden zijn een relatief onaantrekkelijk gebied voor ondernemers. Naast de concentratie bedrijven op de terreinen aan de A7 is het aantal bedrijventerreinen en de ontwikkeling daarin beperkt. Over het algemeen vestigen zich

geen ondernemers van buitenaf in het gebied. Volgens de respondenten geldt dit ook voor de landbouw. De Noordelijke Friese Wouden zijn geen aantrekkelijk landbouwgebied vanwege de natuurlijke beperkingen: veel bomen en daardoor kleine percelen. Er zijn wel boeren die het gebied verlaten en elders een boerenbedrijf beginnen. In Smallerland zijn bijvoorbeeld boeren uitgekocht vanwege de aanleg van woonwijken en bedrijventerreinen buiten Drachten. Zij zijn vertrokken naar gebieden buiten de Noordelijke Friese Wouden. Hetzelfde zal mogelijk gebeuren rond de Centrale As, de weg die aangelegd zal worden tussen Nijega en Dokkum.

De geïnterviewden gaven aan dat het belangrijk is dat een levensvatbare landbouw in het gebied blijft bestaan. Naast het belang van de melkproductie, zeker in verband met toenemende consumptie in met name China en India, wordt landschapsonderhoud gezien als taak van de boeren. De respondenten zien geen andere actoren die het onderhoud van het landschap op zich zullen nemen. Zonder boeren die het gebied beheren voorzien ze een verruiging van het landschap.

Bovenstaande beschrijving van maatschappelijke ontwikkelingen in de Noordelijke Friese Wouden is een eerste inventarisatie. Uit de observaties blijkt boven alles dat de Noordelijke Friese Wouden volop in ontwikkeling zijn. Het zou waardevol zijn om de maatschappelijke inbedding van de veranderingen in de Noordelijke Friese Wouden in kaart te brengen, en zo mogelijk te verbeteren. In het kader daarvan is het relevant om een brede visie te verkrijgen over de waarde van de Noordelijke Friese Wouden, door ideeën van een representatieve groep mensen van binnen en buiten het gebied te analyseren.

Literatuur

- Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) (2007) *Landbouwtellingen 1980-2005*. Voorburg: CBS
- Gemeente Tytsjerksteradiel (te verschijnen) *Beleidsplan Toerisme en Recreatie. Tytsjerksteradiel, alles wat Fryslân mooi makket*. Bergum: Gemeente Tytsjerksteradiel. Nog niet in definitieve opmaak gepubliceerd
- Goossen, C.M. & T.A. de Boer (2006) *Houding en wensen van bewoners ten aanzien van het begrip Nationaal Landschap*. Alterra-rapport 1306. Wageningen: Alterra
- Groot, J.C.J., J.D. van der Ploeg, F.P.M. Verhoeven & E.A. Lantinga (2007) Interpretation of results from on-farm experiments: manure-nitrogen recovery on grassland as affected by manure quality and application technique. 1. An agronomic analysis. *NJAS Wageningen Journal of Life Sciences* 54(3): 235-254
- Noardlike Fryske Wâlden (NFW) (2007a) *Noardlike Fryske Wâlden*. <http://nfw.wisl.nl>. Bezocht op 4 oktober 2007. Drachten: Vereniging Noardlike Fryske Wâlden
- Noardlike Fryske Wâlden (NFW) (2007b) *Het Woudenpakket. Van een generiek systeem naar beloning op basis van streekeigen kenmerken en kwaliteit in de Noardlike Fryske Walden*. Drachten: Vereniging Noardlike Fryske Wâlden
- Noordoost Friese Aanpak (NOFA) (2007) *Route Noordoost. Samenwerking tussen de provincie Fryslân en NOFA*. <http://www.nofa.nl>. Bezocht op 8 oktober 2007

- Noorduyn, L. (2005) Interview met Tom Bade. 'Rijk laat regierol liggen bij invulling aantrekkelijk landschap'. *Groen & Ruimte* 5(3): 6-7
- Productschap voor de Zuivel (PZ) (2007) *Quotumcijfers voor de Noordelijke Friese Wouden en Nederland*. Zoetermeer: Productschap voor de Zuivel. Contactpersoon: Ben Hornyak
- Provincie Fryslân (2006) *Streekplan Fryslân 2007. Om de kwaliteit fan de romte*. Leeuwarden: Provincie Fryslân
- Provincie Gelderland (2007) *Nationaal Landschap Winterswijk. Integraal Uitvoeringsprogramma*. Arnhem: Provincie Gelderland
- Provincie Overijssel (2007) *Gebiedsprogramma 2007-2013 Nationaal Landschap Noordoost Twente*. Zwolle: Provincie Overijssel
- Raad Landelijk Gebied (RLG) (2003) *Ruimte voor Natuur*. Advies 03/5. Utrecht: Raad Landelijk Gebied
- SDU (2007) *Kerngegevens gemeenten*. <http://www.sdu.nl/staatscourant/gemeentes/gemeentenindex.htm>. Bezocht op 2 oktober 2007. Den Haag: SDU Uitgevers
- Sonneveld, M.P.W., G. van Drooge & J.D. van der Ploeg (2005) *Effectiviteit van het 'Alternatieve' spoor in de Noordelijke Friese Wouden*. Onderzoeksplan Noordelijke Friese Wouden. Wageningen: WUR
- Stobbelaar, D.J. & F. Kuijper (2007) Nationaal Landschap de Noordelijke Friese Wouden. *Landschap* 24(2): 57-65
- TransForum (2007) *Innovatief Praktijkproject Noordelijke Friese Wouden*. Working Paper 6. Zoetermeer: TransForum
- TransForum Agro & Groen (TAG) (2007) *Noordelijke Friese Wouden*. <http://www.transforum.nl>. Bezocht op 26 september 2007. Zoetermeer: TransForum
- Wikipedia (2007) *Wikipedia*. www.wikipedia.org. Bezocht op 9 oktober 2007

Bijlage 2: Interviews

Bijlage 2a: Lijst met geïnterviewden

- Adema, K., lid It Kollumer Grien, Westergeest, telefonisch interview, 25 september 2007
- Andriesen, A., Gedeputeerde provincie Fryslan en voorzitter Stuurgroep NFW, persoonlijk gesprek 18 januari 2008
- Annema, T., Voorzitter Vereniging Agrarisch Landschapsbeheer Dantumadeel, Damwoude, 20 september 2007
- Boer, J. de, Voorzitter Smelne's Singellân, Drachtstercompagnie, 24 september 2007
- Bouma, J., voorzitter onderzoeksraad WUR/NFW, meerdere gesprekken, voorjaar 2008.
- Brandsma, J., Voorzitter It Kollumer Grien, Penningmeester Vereniging Noordelijke Friese Wouden, Kollumerzwaag, 19 september 2007
- Brouwer, D., Voorzitter Vereniging Eastermar Lânsdouwe, Oostermeer, 19 september 2007
- Dijkstra, J., Medewerker LTO Noord Projecten voor Vereniging Noordelijke Friese Wouden, Drachten, 17 september 2007
- Eijden, N. van, Voorzitter Wâld en Finnen, Bergum, 13 september 2007
- Haanstra, H., Smelne's Singellân, Boornbergum, telefonisch interview, 28 september 2007
- Hoogland, D., Voorzitter Vereniging Noordelijke Friese Wouden, Drachten, 17 september 2007
- Jong, P. de, lid Vereniging Agrarisch Landschapsbeheer Dantumadeel, Driesum, telefonisch interview, 25 september 2007
- Jonker, M., Gemeente Kollumerland, Kollum, telefonisch interview, 1 oktober 2007
- Klijnstra, D., Gemeente Dantumadeel, Damwoude, telefonisch interview, 3 oktober 2007
- Sijtsma, J., Gemeente Tytsjerksteradiel, Bergum, telefonisch interview, 10 september 2007
- Tietjerkstradeel, meerdere gemeenteraadsleden, najaar 2007
- Veenstra, W., Voorzitter Vereniging Agrarisch Natuur- en Landschapsbeheer Achtkarspelen, Boelenslaan, 20 september 2007
- Verhoeven, F., onderzoeker betrokken bij milieuspoor NFW, meerdere gesprekken, najaar 2007
- Visser, J., voormalig Voorzitter vereniging Smelne's Singellân, Drachtstercompagnie, 20 september 2007
- Wijnsma, A.G., Provincie Fryslân, Leeuwarden, telefonisch interview, 26 september 2007

Bijlage 2b: Interview thema's

De volgende thema's zijn – waar relevant - aan de orde gekomen in de interviews met bestuurlijk actieve boeren, vertegenwoordigers van organisaties, en leden van de lokale verenigingen voor agrarisch natuurbeheer.

1) Bedrijfskenmerken

- Bedrijfstype
- Oppervlakte, koeien
- Werknemers
- Nevenactiviteiten

2) Deelname Programmabeheer

- Reden voor deelname
- Activiteiten
- Ontwikkelingslandschap
- Rol vergoeding in bedrijf
- Extra investeringen
- Verbreding
- Voor/nadelen van deelname

3) Rol in de lokale vereniging

- Reden voor deelname
- Lidmaatschap/actieve rol
- Activiteiten
- Contacten tussen boeren

4) Positie van de organisatie in de vereniging NFW

- Reden voor deelname
- Bijdrage
- Samenwerking

5) Ontwikkeling van de landbouwsector (laatste 10 jaar)

- Rol Programmabeheer
- Toekomst

6) Ontwikkeling van de Noordelijke Friese Wouden als gebied (laatste 10 jaar)

- Wonen
- Recreatie
- Bedrijvigheid
- Toekomst